

Social retfærdighed i nye spændingslinier

Af Paul Nolte

Oversat af Jens Ellekær

Kilde: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B37, 2005, Bundeszentrale für politische Bildung

Aus Politik und Zeitgeschichte udgives af den tyske Forbundscentral for politisk dannelse (*Bundeszentrale für politische Bildung*) som et tillæg til ugeavisen *Das Parlament*. Med forbundscentralen egne ord har udgivelsen til formål at ”offentliggøre videnskabeligt baserede, alment forståelige bidrag til samtidshistoriske og socialvidenskabelige temaer såvel som til aktuelle politiske spørgsmål. Tillægget er et forum til diskussion, en indføring i komplekse vidensområder og tilbyder en afbalanceret blanding af grundlæggende og aktuelle analyser.”

Paul Nolte, født 1963, læste historie og sociologi i Düsseldorf, Bielefeld og ved *Johns Hopkins University* i Baltimore. Siden 2005 er Nolte professor for nyere historie ved *Freie Universität Berlin*. Hans kerneområder er tysk, amerikansk og sammenlignende politisk og socialhistorie fra det 18. til det 20. århundrede. Nolte er forfatter til en række bøger, medredaktør på flere bogserier samt forretningsførende udgiver af tidsskriftet *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*.

Ved begyndelsen af det 21. Århundrede er retfærdighed atter blevet et stort tema, et centralt begreb i politik, i offentlige diskussioner og i samfundsmæssige konflikter. I Tyskland er denne ”retfærdighedens renæssance” særlig mærkbar – hvilket betyder mindst to ting.

For det første spidser krisen i de klassiske velfærds- og velstandssamfund mere til i det nordatlantiske rum end hos mange af vore naboer. Dette skyldes blandt andet en tysk forsinkelse i behandlingen af disse problemer, og som grund for denne forsinkelse ligger der igen et

helt bundt af historiske årsager. Disse rækker fra en bureaukratisk social mentalitet, der er stærkt fokuseret på statslig forsørgelse, over arven fra diktaturerne i det 20. århundrede (frem for alt fra nationalsocialismen, men sekundært også fra DDR-regimet) til følgerne af den tyske genforening i 1990.

For det andet betyder retfærdighedens renæssance ”i Tyskland” også, at debattens fokus på bemærkelsesværdig vis er rykket tilbage til det nationale rum. I firserne spillede globale dispariteter, frem for alt nord-syd-forskellen i verdens velstand, en langt vigtigere rolle, selv om denne forskel i mange henseender, i hvert fald hvad angår store dele af Afrika, siden da er blevet større og ikke mindre. Men borgernes politiske interesser og ikke mindst deres subjektive bekymrethed retter sig (i den angiveligt postnationale tidsalder) primært atter mod det indre nationale rum, hvad angår fordelingen af formuer, indkomster, uddannelser og generelle livsmuligheder. Den følelse, at kapitalismens ny dynamik fordeler disse livsmuligheder mindre retfærdigt end tidligere, er vidt udbredt (og har formentlig nået et nyt historisk højdepunkt), og dertil kommer, at de reformer, der fremtvinges af økonomiske og samfundsmæssige forandringer, yderligere forstærker uretfærdighed frem for at virke for udligning, balance og fairness. Der bør imidlertid ikke herske tvivl om, at de succesforvante vesteuropæiske efterkrigssamfund, heriblandt Forbundsrepublikken Tyskland, er trådt ind i en ny og vanskeligere epoke. Derimod er det omstridt, hvilke konsekvenser denne udvikling har for det mål for ”retfærdighed”, som de store folkepartier i Tyskland gennem lang tid i lige grad har regnet med til kanon for deres programmatisk grundværdier.

På den ene side fører den socialøkonomiske krise til en genoplivning af ældre spændingslinier som den mellem ”rig” og ”fattig”. På den anden side er den ny konstellation netop kendetegnet ved, at konflikter af helt anden art dukker op og bliver til et retfærdighedsproblem: eksempelvis etniske spændinger eller en ny forskel mellem generationer. Resultatet er paradoksalt: Retfærdighed bliver aktuelt på den ene side endimensionalt og konventionelt opfattet – nemlig som fordelingsretfærdighed i et socialøkonomisk klassesystem med ”oven” og

”neden”; på den anden side er den blevet mere facetteret, mere kompleks og præget af postklassiske konflikter. Når selve retfærdighedsbegrebet kommer i krydsild fra forskellige definitioner, bliver det først rigtigt omstridt, hvordan en retfærdighedspolitik kan se ud, hvilke politiske udformningsmuligheder der overhovedet findes for et ”retfærdigt” samfund, og frem for alt, hvad instrumenterne til en tidssvarende retfærdighedspolitik kan være.

Et nyt klassesamfund

De, der siden 1980'erne har iagttaget de angelsaksiske samfund – især USA -, kan næppe være overraskede over den debat om et ”nyt klassesamfund”, som i nogle år er skvulpet ind over Tyskland. I England havde man dog aldrig hengivet sig til den illusion, at et stratificeret samfund i en langsigtet og uopholdelig udvikling ville blive afløst af et relativt homogent middelklassesamfund – *the working class* var ikke længere den højindustrielle æras klassiske arbejderklasse, men den bevarede sin selvstændighed i livsstil, habitus og sprog. USA har derimod, ikke så ulig Tyskland, i henhold til sin selvforståelse som et samfund af pionerer og sociale opstigere været den universaliserede middelklassens land. Et stykke hen ad vejen var USA det også i den sociale virkelighed efter Anden Verdenskrig, hvor de (hvide) arbejdere som følge af massekonsum og mobilitet blev optaget i middelklassesamfundet. Men fra de sene 1970'ere slog denne tilpasningsudvikling i mange henseender atter om. Siden da er afstanden mellem oppe og nede i indkomst og formue vokset; de selvstændige og uddannede *professional classes'* indtægter er steget så meget, at afstanden til de normale, underordnet beskæftigedes stagnerende indtægtsniveau er vokset markant. Samtidig udviklede der sig i de store byer, der blev stadig mere racemæssigt og socialt skarpt adskilte, en ny fattigdomsklasse uden for erhvervsarbejdsområdet, en *urban underclass*, i hvilken der ophobedes sociale problemer: arbejdsløshed og vold, materiel fattigdom og mangel på uddannelse, migration og erosion af familiestrukturer. Denne virkelighed fandt senest i 1990'erne vej til den politiske agenda –

især under Bill Clintons præsidentskab -, dog ikke primært, som i det tyske tilfælde, i form af en diskurs om retfærdighed.

Noget senere end i England og USA, og ubetinget svagere end dér, blev også Forbundsrepublikken Tyskland ramt af denne trend mod en ny polarisering i samfundet. Fænomenerne har dog hidtil været mere diffuse, ikke mindst fordi der helt frem i 1990'erne har fundet en stadig udbygning af velfærdsstatlige kompensationsydelser sted. Det gælder for den vestlige del af landet, men også i særlig grad for det tidligere DDR efter genforeningen: Store dele af befolkningen – vel med størst succes for pensionisterne – blev på kort tid gennem massive overførselsydelser hævet op på konsum- og leveniveau med den lavere middelklasse i vest. På den anden side kunne de nye adskillelseslinier næppe længere overses. Forskellen mellem indkomst fra selvstændigt arbejde og fra lønarbejde voksede. Vedvarende arbejdsløshed og permanent behov for sociale ydelser skabte zoner af nye former for fattigdom, efter at den ”gamle fattigdom” (især aldersfattigdom, fattigdom på landet og proletarisk fattigdom) var blevet overvundet. Visionen om det ”nivellerede middelklassesamfund” og dets relativt homogene sociale forhold eroderede hurtigt. Sociale forskelle manifesterede sig imidlertid ikke kun i materielle forhold, men tiltagende også i livsstil og forbrug. Idealet om et også rumligt integreret samfund blev stadig sværere at realisere, idet levestedets sociale segregation er taget til siden 1980'erne, også selv om denne segregation ikke har antaget andre landes dimension af ”ghettodannelse”. Forbruget delte sig i ”discount”- og ”premium”-segmenter. Også valg og forbrug af medier har udviklet sig socialt meget forskelligt, siden et samlet folk ikke længere kun samles foran programmerne fra ARD og ZDF. Ud af dette er der opstået en livlig debat om et nyt klassesamfund og ”nye undergrupper”.

Når det drejer sig om spørgsmålet om retfærdighed, bør man sondre mellem to dimensioner: Den første er den reelle udvikling i sociale strukturer, hvad enten det drejer sig om formueforhold eller uddannelsesmuligheder, bosættelsesstrukturer eller kulturelle stiliseringer. Denne udvikling er foregået over et par årtier, uden at den har givet anledning til retfærdigheds-

debatter; generelt er den forblevet (i hvert fald for en større del af offentligheden) ubemærket og er endnu ikke blevet til et politisk-moralsk problem. I denne dimension kan man eksempelvis først spørge om strukturbetingelserne for at danne og fastholde de nye undergrupper og derefter diskutere faktorer som forandringer i arbejdssamfundet og deindustrialisering, opløsning af de klassiske familier (stikord: enlige mødre), indvandring og integration, uddannelse, konsum og valg og forbrug af medier.

Den anden dimension består af iagttagelse, analyse og politisering af disse processer. Forandringer skal bogstaveligt ”sprogliggøres” og ”begrebsliggøres”. At tale om et klassesamfund, om over-, middel- og underklasse blev af mange i første omgang anset for upassende, ja for obscønt. Dette syn har dog relativt hurtigt ændret sig. Parallelt hermed har der i de senere år bredt sig den opfattelse, at sådanne forskelle overskrider det acceptable og det påkrævede – at det, med andre ord, ikke går retfærdigt til i vort samfund. Imidlertid er dette skridt i retning af politisering og moralisering af ulighed ikke naturnødvendigt, men i væsentligt omfang kulturelt og historisk betinget. I Tyskland er tærskelen for at opfatte ulighed – navnlig materiel ulighed – som uretfærdig lavere end i mange andre lande. Ligeledes er der en større tilbøjelighed til at forvente en afhjælpning af uretfærdighed gennem kollektive foranstaltninger i politik og i statslige institutioner. Hvis kravene fra det fri samfund og markedsøkonomien fører til en strukturel overbelastning af staten, vil skuffede forventninger igen føre til politisk frustration og skepsis over for demokratiet. Således kan man karakterisere Tysklands situation i 2005.

Mellembetragtning: retfærdighedsbegreber

Der findes uendeligt mange forsøg på at definere retfærdighed og på at sondre mellem forskellige dimensioner af retfærdighed. Retfærdighed har været et centralt begreb i den vestlige tradition gennem flere tusinde år og er måske en kategori for menneskelig eksistens i det hele taget. Til forskellige tider og kulturer har dette begreb

åbnet et bredt spektrum af betydninger, og frem til i dag har der næppe kunnet opnås enighed om det. Allerede inden for ”Vesten”, de udviklede euroatlantiske demokratier, kan der konstateres væsentlige forskelle. De vedrører ikke kun forskellige aspekter af retfærdighed eller strategier for retfærdighedspolitik, men også den relative betydning af grundværdien retfærdighed. Således er det banalt at fremhæve, at i USA er det frihed, der utvivlsomt indtager førstepladsen på værdiskalaen, medens det i Tyskland er retfærdighed, henholdsvis lighed, der ofte er lige så vigtige. Eller man kan sige (også dette er hyppigt blevet konstateret), at i de angelsaksiske samfund er retfærdighed forbundet med lighed, henholdsvis fairness i udgangsbetingelserne og derfor begrundet i individets retsstilling, medens retfærdighed i Kontinentaleuropa mere er rettet mod lighed i resultaterne og derfor for det første giver ”social” retfærdighed forrang og for det andet tildeler staten en afgørende rolle i opnåelsen af målet for retfærdighed.

Man kan sige, at retfærdighed stiler mod tre ting: mod identitet, mod fairness og mod lighed. *Retfærdighed som identitet* betyder det fundamentale krav at kunne være sig selv, at kunne realisere sin sociale og kulturelle identitet og at kunne leve et liv uden tvang og fremmedgørelse. Det ville ifølge dette være uretfærdigt at skulle opgive en væsentlig del af sit liv – eksempelvis sin religiøse identitet. Dette aspekt kan også tolkes som en dimension af frihed. Men det har faktisk spillet en væsentlig rolle i de seneste debatter om retfærdighed, nemlig under emnet (kulturel) anerkendelse. I et mangfoldigt og pluralistisk samfund må forskellige selvopfattelser netop ikke underkastes tvang om ensrettethed, men har ret til anerkendelse (og respekt) af samfundet og dermed til at kunne forblive untastede.¹

Retfærdighed som fairness betyder at blive behandlet således, som man har fortjent det: målt efter en etisk målestok eller efter politiske overenskomster, som i lige høj grad er forhandlingspåkrævede. Medens det for identitet drejer

1 Se Axel Honneth: *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt, 1992 (dansk udgave: *Kampen om anerkendelse*. Hans Reitzel, 2006); Charles Taylor: *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton University Press, 1992; og, også til det efterfølgende: Nancy Fraser & Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso, 2003.

sig om at lade forskellige tilfælde også være forskellige, så lyder minimalkriteriet for fairness at behandle ens (henholdsvis sammenlignelige) tilfælde ens. Statsborgernes lighed for loven og grundprincippet om ”uden persons anseelse” at blive vurderet, og om nødvendigt også dømt, er en vigtig del af dette. Denne del af retfærdigheden er imidlertid i de vestlige samfund blevet så selvfølgelig, at vi kun tænker lidt over dens historiske grundlag og betingethed. At den stadig er aktuel, viser eksemplet med ”værneretfærdighed”: Stillet over for et faldende behov for personel vil den almindelige værnepligt muligvis ikke længere blive håndteret efter fair kriterier, hvilket i ikke uvæsentlig grad vil påvirke unge menneskers livsmuligheder forskelligt. Men eksemplet illustrerer samtidig, at dette aspekt af retfærdighed kun rummer et forholdsvist lille mobiliserings- og politiseringspotentiale.

Endelig, for det tredje, retter spørgsmålet om retfærdighed sig mod *målestokken for lighed*. Hermed kan der lige så vel menes lighed i muligheder som lighed i materielle ting, hvorved denne målestol som regel ikke er absolut, men kun kan anvendes som et tankemæssigt perspektiv. Den i det mindste implicitte grundantagelse af dette er dog i realiteten en slags fiktiv naturtilstand, som man kender det fra mange af det borgerlige samfunds kontraktteorier; især en naturtilstand før privatejendom og arbejdsdeling. Selv om vi i et samfund med differentieret arbejdsdeling, hvor privatejendom er beskyttet, har (og arver) forskellig velstand og status, så er ufortjent eller uberettiget ulighed ikke desto mindre (moralsk) uretfærdigt. Hertil knytter sig i dag for det meste en funktionel retfærdiggørelse af ulighed: For eksempel berettiger en bestemt stilling, som indbefatter kvalifikation og ansvar, til en højere indkomst. I dette koordinatsystem findes også de seneste årtiers berømteste socialfilosofiske retfærdighedsteori, nemlig den, som er blevet formuleret af John Rawls.² Dens hovedkriterium lyder som bekendt, at enhver faktisk ulighed også skal give den mindre privilegerede flere fordele end streng lighed. Meget forenklet kunne man udtrykke det således: Et kapita-

listisk samfund er retfærdigt, hvis en arbejder i det tjener mere end i et kommunistisk samfund. Så længe dette kriterium ikke er opfyldt, så kommer frem for alt den materielle omfordeling på tale som strategi for en retfærdighedspolitik. Denne omfordeling er i de fleste vestlige nationer, inklusive USA, igennem godt et århundrede blevet opnået gennem skattestaten (først og fremmest med progressiv indkomstbeskatning) og velfærdsstaten (med sine direkte og indirekte overførselsbetalinger).

Disse tre aspekter – identitet, fairness og lighed – kan betragtes som retfærdighedsniveauer, der bygger på hinanden og hviler på forudsætninger af tiltagende kompleksitet. Især er forestillingen om retfærdighed som lighed i betydningen af en (materiel) fordelingsretfærdighed en norm, som på ingen måde er blevet universelt anerkendt, og som også i Tyskland først har nået sit højdepunkt i de seneste årtier. Man kunne endog formulere den tese, at det netop er i en historisk krisetid for den klassiske socialstat og dennes fordelingsspillerum, at idealet for fordelingsretfærdighed kan blive skarpest formuleret og skarpest politisk-moralsk indkrævet – hvilket forklarer ikke alene fordelingsdebattens aktuelle renæssance, men også de spændinger, som viser sig mellem den offentlige opfattelse og den samfundsmæssige realitet. I den ”gamle Forbundsrepublik” storhedstid blev omfordeling set som en selvfølgelig, og retfærdighedspolitikens perspektiv kunne derfor forblive diffust. Således havde fagforeningernes lønpolitik igennem årtier som mål en tilpasning mellem løn- og gagegrupper – lavtlønsgrupper bortfaldt, og de laveste løngrupper fik de største stigninger – uden at det var nødvendigt at lægge sig fast på, om arbejderen og ingeniøren i sidste ende skulle tjene det samme. Det er først krisen i den ekspansive velfærdsstat, der fremtvinger en nøjere fastlæggelse af de politiske og moralske målestokke, som ligger til grund for idealet om fordelingsretfærdighed.³

Samtidig bliver det imidlertid også stadig mere tydeligt, at retfærdighedspolitikens klassiske strategier – stillede over for nye samfundsmæssige problemer – mister deres politiske gennemslagskraft. 1980’ernes og 1990’ernes

2 Se John Rawls: *A Theory of Justice*. Harvard University Press, 1971/1999 (dansk udgave: *En teori om retfærdighed*. Det Lille Forlag, 2005).

3 Se Wolfgang Kersting: *Kritik der Gleichheit. Über die Grenzen der Gerechtigkeit und der Moral*. Weilerswist, 2002.

multikulturelle ”anerkendelsespolitik” var allerede et svar på grænserne for en fordelingspolitik, som implicit altid havde taget udgangspunkt i idealet om et etnisk og kulturelt homogent samfund. I mellemtiden er også grænserne for anerkendelse trådt ind i bevidstheden – af mindst to årsager: For det første slutter plausibiliteten af anerkendelse dér, hvor der stilles spørgsmål ved de grundlæggende værdier i den civile sameksistens, i retsstaten og i kønnenes frihed og ligeberettigelse. For det andet hører den op dér, hvor kulturelle forskelle ikke munder ud i en pluralitet i livsstil, men derimod skaber og befæster zoner af forfordeling og af indskrænkning af livsmuligheder for især børn. For så vidt har – hvad angår begge aspekter – princippet om universelle normer i sidste ende atter tilbageerobret tabt terræn.

Konstateringen af en dobbelt krise, hvad angår omfordeling og anerkendelse, har frembragt et nyt begreb: *participationsretfærdighed*. Hermed menes evnen til at kunne tage del i samfundets generelle muligheder – ikke så meget i betydningen af materiel forsørgelse gennem eksempelvis sociale overførselsbetalinger af en sådan art, at de også indbefatter opnåelse af en teater- eller biografbillet, men mere i betydningen af grundlæggende livsmuligheder inden for uddannelse, erhvervsarbejde og sundhed. Participationsretfærdighed retter sig mod styrkelse af ressourcer til selvstændig livsførelse og dermed også i væsentlig grad mod kulturelle kompetencer, der skal sikre adgang til de bedste muligheder i et samfund. Med denne vægtningsforskydning er det især uddannelse, der er rykket ind i centrum af retfærdighedspolitikken. Når unge fra eksempelvis indvandrerrfamilier ikke afslutter en skoleuddannelse og sætter livsmuligheder over styr for årtier, så hjælper en omfordelingspolitik ikke meget; den lindrer i bedste fald symptomer uden at rette op på årsagerne og uden at ramme kernen i uretfærdigheden. Om denne opfattelse af retfærdighed også slår igennem i samfundet og får politisk betydning, er imidlertid fortsat et åbent spørgsmål. Dette vil især blive afgjort på de nye sociale spændingslinier, som sprænger det industrielle samfunds klassiske rig-fattig-konflikt.

Nye spændingslinier, ny retfærdighed?

Problemdiagnosen er ikke fuldstændig med den her skitserede renæssance af klassesamfundet. Godt nok har den offentlige erkendelse og især moraliseringen af de sociale spændingslinier siden 2003/04 i væsentlig omfang koncentreret sig om de traditionelle fordelingsspørgsmål, om ”rig-fattig-problemet”. Men historien udvikler sig ikke baglæns, og samfundet i det begyndende 21. århundrede er ikke en genopståen af det 19. århundredes klassesamfund. Der er snarere opstået nye spændingslinier, der krydser de gamle, men som også krydser hinanden på kompleks vis. Koncentrationen om klassespørgsmålet fører på vildspor, især hvis det er her, at retfærdighedspolitikkenes eneste eller blot vigtigste indgriben skal finde sted. Man kunne i forbindelse med disse nye spændingslinier i første omgang tænke på kønnenes ulighed – naturligvis et ældgammelt problem, som alligevel står mere åbent, end man kunne have forventet det for blot få årtier siden. Det er ”nyt” og aktuelt i den forstand, at Tyskland i mellemtiden er kommet bagud på mange områder i forhold til andre vestlige nationer, for eksempel når det drejer sig om det forenelige mellem karriere og familie eller om tilstedeværelsen af kvinder i lederstillinger. Denne ulighed bliver dog opfattet som mindre skadende (og mindre ”uretfærdig”), end den blev det på kvindebevægelsens højdepunkt i 1970’erne og 1980’erne.

Når det drejer sig om de nye uligheder, der samtidig tematiseres som uretfærdige, er generationskonflikten formentlig den vigtigste. Ethvert samfund hviler på en implicit generationsaftale: Man drager omsorg for børnene, fordi disse som voksne drager omsorg for deres forældre, som så er gamle, men også fordi børnene igen vil drage omsorg for deres egne børn. Den midterste generation (der tillige som regel udgør den erhvervsaktive befolkningsdel) bærer ofte et dobbelt ansvar over for børn og forældre, men de gør det på den baggrund, at de selv har været forsørget (som børn), og i forventning om senere – som ældre, som pensionist og under sygdom – at blive forsørget. Den tyske velfærdsstat har som bekendt i første række satset på dette generati-

onsprincip – først og fremmest gennem socialforsikringer og udgiftsfordelingseffekterne heraf. Men dette fungerer kun, og er kun retfærdigt, under i det mindste konstante betingelser, eller endnu bedre (og det har gennem lang tid været normalsituationen) under ekspansive betingelser: demografisk såvel som økonomisk.

Denne situation eksisterer ikke længere, og dermed opstår der nye dispariteter og fordelingskonflikter. Den midterste generation kan ikke selv længere regne med det ydelsessniveau, som den aktuelt finansierer for sine forældre. Men også uddannelses- og opstigningsmulighederne har ændret sig, ofte til det dårligere – på tværs af de sociale lag og klasser: Sønnen til en livslang så godt som uopsigelig faglært arbejder kan ikke længere regne med en lignende sikker og vellønnet stilling; datteren til en gymnasieinspektør eller dommer har betragtelige vanskeligheder ved at finde en tilsvarende stilling i højere statstjeneste. Ulige generationsmuligheder er ikke noget nyt fænomen. Men uligheden gennem de seneste hundrede år eller endog tohundrede år bestod i, at det gik efterkommerne bedre end deres forældre, og vi har vænnet os til denne erfaring. Det er især én generation – den der blev født omkring 1940 -, der har profiteret af Forbundsrepublikkens ekspansions- og velstandsårtier, og som man kunne kalde efterkrigstidens ”gyldne kohorter”. Deres liv har været kendetegnet ved stadig opstigning og velstandstilvækst. De har profiteret af de historisk set største sociale sikringssystemer og anden offentlig infrastruktur.

Men denne konstellation har endnu ikke ført til en åben generationskamp og gør det formentlig heller ikke. For kun en lille del af dette konfliktpotentiale bliver bearbejdet politisk - eksempelvis i forbindelse med pensionsforsikring -, størstedelen af det forbliver i det private rum. Løsningen består så i, at forældrene understøtter deres for længst voksne børn materielt (hvilket i mellemtiden ofte er tilfældet) i stedet for omvendt at blive understøttet af børnene i alderdommen. Denne ulige generationssituation opfattes iøvrigt ikke som ”uretfærdig”, fordi det ikke er så let at henregne den som kausal – eller sagt på en anden måde: Fordi det er meget vanskeligt at finde en skyldig, som moralsk kan tilskrives uretfærdighed. Ved klasseforskellene, altså den klassiske fordelingsulighed, er denne

tilskrivelse lettere og har været det længe: Den sker på ”de rige” selv, på kapitalismen samt på staten, som formentlig er uegnet til at tæmme kapitalismen socialt. For at ulighed bliver til et retfærdighedsproblem kræves der altså for det første denne moralsk ladede kausalhenregning og for det andet definitionen af et problem som et offentligt og et samfundsmæssigt frem for blot et privat.

En meget lignende problemstilling finder man i endnu en ”ny ulighed”, som i de senere år er trængt markant frem i forgrunden af den offentlige debat – og i Tyskland med mere god grund end andre steder: nemlig forskellen mellem forældre, henholdsvis familier og (varigt) barnløse. Her står vi over for begyndelsen til en samfundsmæssig strukturforandring af historiske dimensioner. I det 20. århundredes sidste halvdel opløste familiebiografiens normalitet sig med rivende hast; det er blevet muligt, legitimt og meget udbredt, at leve et liv (bevidst) uden børn. Der har naturligvis altid været biologisk eller kulturel-religiøst betinget barnløshed, men for det første spillede den kvantitativt en marginal rolle, og for det andet førte den typisk til en sociokulturel marginalisering eller var udtryk for en sådan: Man var for fattig til at gifte sig og føre sin egen husholdning, eller man fandt ingen partner og stod dermed uden for den familiecentrerede borgerlige mainstream. Den ny barnløshed har derimod etableret sig selvbevidst i samfundets midte – undertiden endog med en udtrykkelig beslutning om „frigørelse“ af egen livsførelse.

Hermed var der i første omgang kun blevet angivet en difference, som først med en vis forsinkelse også blev tematiseret som ulighed. På trods af den statslige ”familiebyrdeudligning”, som især blev opnået gennem skattesystemet og gennem direkte overførselsydelse som børnepenge, og som endog er blevet udbygget siden 1980'erne, fæstnede der sig et indtryk af ulige livsmuligheder. Forældre overtog det – ikke kun private, men også samfundsmæssige – ansvar for opdragelsen af næste generation og tog samtidig indskrænkninger i deres livsudformning med i købet: kulturelle indskrænkninger i det omfang, spontane beslutningsfriheder og ønsket om individuel ”selvrealisering” er berørt, men især også materielle indskrænkninger som følge

af en markant lavere indkomst per familiemedlem, især i forbindelse med den mistede erhvervsindkomst for hjemmegående kvinder med børn (hvilket igen slår igennem på pensionsopsparingen). I Tyskland, der har en af verdens laveste fødselsrater og samtidig en lav erhvervsfrekvens for kvinder, er denne ulighed mere udpræget end i USA og Frankrig. Den bliver yderligere forstærket af en karakteristisk overlejring af socialøkonomisk ulighed, idet mange veluddannede med høje indkomster, især akademikere, er mere tilbøjelige til at give afkald på børn, end dem, der tilhører de fattigere befolkningslag, som for en dels vedkommende i forvejen har behov for overførsler.

Om der ud af den (objektive) ulighed også vil fremkomme en (intersubjektiv, samfundsmæssig konstateret) uretfærdighed står aktuelt helt åbent. Transformationen af den beskrevne situation til uretfærdighed forudsætter, at den opfattes som et politisk problem, som et problem for samfundet (og ikke kun for individer), og at strategier til at reducere dette problem, altså til en politik for mere retfærdighed, i det mindste vil blive diskuteret. En tid så det ud til, at dette faktisk ville ske, men der synes at være snævre grænser for politiseringen af det (formentlig?) private rum. En forandring af det kulturelle klima til fordel for familier har i hvert fald politisk, og hidtil også demografisk, vist sig resultatløst. Og hvad der gør sig gældende for de fleste ”nye” uligheder, viser sig også her: Det er knap muligt at organisere de forskellige interesser, selv om det er helt igennem håndfaste materielle interesser og fordelingsspørgsmål, der står på spil. En klasskamp mellem forældre og barnløse finder til nød lejlighedsvis sted på avisernes debatsider. I diskussionen om skattereformer er eksempelvis forslag vedrørende familiebeskatning eller en større spredning af skatteklasserne aldrig virkelig slået igennem. Under valgkampen forud for forbundsvalgvalget i 2005 spillede retfærdigheds- og fordelingsspørgsmål en betragtelig rolle, mens familie-, generations- og kønspolitiske aspekter trådte næsten fuldstændig i baggrunden.

Listen over nye spændingslinier kan fortsættes og diskuteres videre på lignende vis. Her spiller forskellen mellem den indfødte og den tilvandrede befolkning en afgørende rolle. Også

her er der, lige som i tilfældene med generationerne og familien, sket et perspektivskifte, som samtidig gør, at sociale forskelle og kulturforskelle opleves som uretfærdighed. Indledningsvis var indvandrere ”gæstarbejdere”. Som sådanne kunne de ikke gøre krav på mainstream-samfundets retfærdighedskriterier, og deres status var blot tænkt som midlertidig: Med en fuldstændig integrering af den meget omtalte ”tredje generation” ville den forskel, hvorpå uretfærdigheden hvilede, bortfalde. I næste omgang – hvor alt naturligvis var forenklet – blev forskellen ikke blot anerkendt, men under slagordet om det ”multikulturelle samfund” endog legitimeret som retfærdig og fastholdelsesværdig, fordi identitet og integritet af leveformer ikke må drages i tvivl. Først i en tredje runde, som først for få år siden har vundet indpas i den tyske debat, er indvandreres livssituation primært blevet opfattet som en forfordeling og en udelukkelse og dermed som en situation af uretfærdighed, som skal afhjælpes gennem politisk intervention. Det er imidlertid ikke den materielle omfordeling, der fremstår som vigtigst, men derimod sprog- og uddannelsesfremme og andre instrumenter til understøttelse af den sociokulturelle deltagelse.

Her viser det sig på ny, hvad vi allerede har konstateret: For det første er det meget vanskeligt at organisere de interesser, der forløber langs de nye spændingslinier – der findes stadig ikke en slagkraftig stemme for tyrkiske eller russiske indvandrere i Tyskland, og det på trods af årelange intensive diskussioner om uddannelsesefterslæb, sprogproblemer og ghettodannelse eller om den islamiske kulturs betydning i hverdagen. For det andet giver en retfærdighedspolitik, som satser på andre instrumenter end den materielle omfordeling, og som også nødvendigvis må satse på sådanne, fordi de specifikke årsager til forfordeling ikke lader sig kompensere med penge, stadig store vanskeligheder – og igen må man sige: på trods af årelange debatter om ny ulighed og ny retfærdighedspolitik.

Således er retfærdighedssituationen virkelig paradoksal. På den ene side er det en generel erkendelse, at det 21. århundredes samfund er kendetegnet ved en kompliceret overlejring af spændingslinier og uligheder. Uligheder opstår hyppigere og grellere uden for det klassiske industrielle samfunds grundlæggende social-

økonomiske difference: hinsides rig og fattig, borgerskab og proletariat, kapital og arbejde. Og den kan i disse nye zoner kun delvist, om overhovedet, udlignes af den materielle omfordelings midler. Retfærdighedspolitik har derfor også behov for andre, eller i det mindste supplerende instrumenter så som fremme af uddannelse og fremme af sproglig og kulturel deltagelse, men også af erhvervsevne og erhvervsfrekvens som nøgle til en social integrering. På den anden side indsnævrer opfattelsen af uretfærdighed sig i krisetider altid igen til forskellen mellem rig og fattig, og retfærdighedspolitikken tager alt for hurtigt – i betragtning af stadig nye krav om compensation – tilflugt i nye tilbud om omfordeling, fordi det her synes muligt at skabe en effektiv tilfredsstillelse af interesser. Hvem vil vente år, muligvis årtier – frem til den næste generations livsudformning – på, at resultaterne af en holdbar retfærdighedspolitik inden for eksempelvis uddannelsesfremme kan vise resultater? Først når det i det mindste lykkes at skabe en begyndende opløsning af dette paradoks, vil retfærdighedsfremskridt atter være mulige.